

مشورت و مشاوران
در سنت و سیره پیشوایان

سید محمود سامانی

روانشناسی علوم و فرهنگ اسلامی

WWW.KETAB.IR

مشورت و مشاوران در سنت و سیره پیشوایان سید محمود سامانی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام
- ویراستار: احمد رضائی
- لیتوگرافی و چاپ: باقری
- چاپ اول: تابستان ۱۳۸۷
- شمارگان: ۱۲۰۰
- قیمت: ۲۲۰۰ تومان
- عنوان: ۷۴؛ مسلسل: ۱۰۶

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیه)، کوچه آمار، پلاک ۴۲
تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۳، پخش: قم ۷۸۳۲۸۴۴؛ تهران ۵-۰۳-۰۳۰۳۰۳۰۳
ص.ب: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کد پستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۲۱
وب سایت: www.isca.ac.ir
پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سامانی، سید محمود، ۱۳۴۴ -

مشورت و مشاوران در سنت و سیره پیشوایان / محمود سامانی، [تهیه و تدوین]
پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی - قم: پژوهشگاه
علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.
۲۰۰ ص.

ISBN: 978-964-2636-69-3

۲۲۰۰ ریال:

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیها.
کتابنامه: ص [۱۶۹] - ۱۸۳؛ همچنین بصورت زیر نویس.
نمایه.

۱. شورا [اسلام]. ۲. چهارده معصوم - نظریه درباره شورا. ۳. احادیث شیعه -
قرن ۱۴. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام. ب. عنوان.

۲۹۷/۴۸۳۲

BP ۲۳۱/س ۵

۱۳۸۷

فهرست

سخنی با خواننده ۹

مقدمه ۱۱

فصل اول: کلیات

الف) مفهوم مشورت ۱۵

۱. معنای لغوی ۱۵

۲. معنای اصطلاحی ۱۷

ب) اهمیت و ضرورت مشورت ۱۸

ج) تاریخچه مشورت ۲۲

۱. مشورت در ادیان ۲۲

۲. مشورت در یونان و روم قدیم ۲۵

۳. مشورت در ایران باستان ۲۶

۴. مشورت در جاهلیت ۲۷

د) مشورت از دیدگاه قرآن ۳۰

ه) مشورت در سیره پیامبر ﷺ ۳۷

۱. مشورت در سخن رسول اکرم ﷺ ۳۷

۲. مشورت در سیره عملی پیامبر ﷺ ۳۹

- ۴۷ (و) چرایی و علل "مشورت" پیشوایان:
 ۴۸ ۱. الگوگیری مسلمانان:
 ۴۹ ۲. آزمایش باران
 ۵۰ ۳. شخصیت دادن به مردم
 ۵۰ ۴. ایجاد الفت و تألیف قلوب
 ۵۱ ۵. جلوگیری از کارشکنی
 ۵۱ ۶. متهم نشدن به استبداد رأی
 ۵۲ ۷. پرهیز از انتقاد در صورت شکست
 ۵۲ ۸. رشد فکری مردم
 ۵۳ (ز) مورد و موضوع مشورت
 ۵۶ عدم اختصاص مشورت به جنگ
 ۵۸ (ح) الزام آوری یا عدم الزام آوری مشورت

فصل دوم: مشورت در گفتار پیشوایان

- ۶۱ الف) نیاز به مشورت
 ۶۲ ب) مشاوران شایسته
 ۶۳ ۱. خدا ترس و باتقوا
 ۶۵ ۲. خردمند
 ۶۸ ۳. صاحب تجربه
 ۷۰ ۴. امین و قابل اعتماد
 ۷۱ ۵. اهل علم
 ۷۱ ۶. صاحب نظر و دوراندیش
 ۷۳ ۷. دیگر موارد
 ۷۴ ج) ناشایستگان رایزنی
 ۷۵ ۱. ترسو

۷۶	۲. بخیل	۸
۷۶	۳. حریص	
۷۷	۴. نادان و احمق	
۷۸	۵. دروغ‌گو	
۷۹	۶. لجاج	
۷۹	۷. فرومایه	
۸۰	۸. تنبل و ناتوان	
۸۰	۹. مستبد	
۸۲	۱۰. دشمن	
۸۳	۱۱. دیگر موارد	
۸۳	(د) مشورت با زنان	
۸۴	۱. سرزنش رایزنی با زنان	
۸۵	۲. رویکردهای مثبت	
۸۸	(ه) موارد منع مشورت	
۸۸	۱. حج	
۸۹	۲. مجلس قضاوت	
۸۹	۳. فتوا	
۹۰	(و) وظایف مشاوران	
۹۱	۱. پرهیز از خیانت و فریب	
۹۳	۲. خیرخواهی	
۹۳	۳. احترام به مشورت‌خواه	
۹۶	(ز) وظایف مشورت‌خواه	
۹۶	۱. متهم‌نکردن مشاور	
۹۶	۲. ارائه اطلاعات مورد نیاز به مشاور	
۹۷	۳. پرهیز از مخالفت	

۹۸	ح) فواید و دستاوردهای مشاوره
۹۸	۱. کسب تجربه
۹۹	۲. رهایی از پشیمانی
۱۰۰	۳. ازدیاد الفت و محبت
۱۰۱	۴. نشان دادن تواضع
۱۰۱	۵. رشد شخصیت اجتماعی
۱۰۱	۶. ایمنی از سرزنش
۱۰۲	۷. نجات از لغزش گمراهی و هلاکت
۱۰۳	۸. موارد دیگر

فصل سوم: مشورت‌خواهی پیشوایان

۱۰۶	الف) مشورت‌خواهی حضرت علی <small>علیه السلام</small>
۱۰۶	۱. پیش از خلافت
۱۰۸	۲. در دوران خلافت
۱۲۴	ب) مشورت‌خواهی دیگر پیشوایان

فصل چهارم: مشورت‌دهی پیشوایان

۱۳۰	الف) مشورت‌دهی امام علی <small>علیه السلام</small>
۱۳۰	۱. مشورت‌دهی به پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۳۲	۲. مشورت‌دهی به حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small>
۱۳۲	۳. مشورت‌دهی به خلفا
۱۵۳	۴. مشورت‌دهی به مردم
۱۵۴	ب) مشورت‌دهی دیگر امامان
۱۶۵	نتیجه
۱۶۹	کتاب‌نامه
۱۸۵	نمایه‌ها

سخنی با خواننده

انسان معاصر، به هر دلیلی بیش از مردمان گذشته بر فهم و خرد خویش پای فشرده و مصرانه بر آن است تا گفتمان را به جای امر و فرمان نشانده، و فرماندهی و فرمان بری را به کمترین حد برساند و این، البته دستاورد میمون و ارزش مندی است که در گذر زمان و با هزینه‌های بسیار حاصل گردیده است. جدال اقتدارگرایان مستبد و حاکمان خودکامه با خردمندان و آگاهان جامعه، بر سر نقش آفرینی همگان، دست در عرصه تصمیم‌سازی - نه تصمیم‌گیری - فرایند پرفراز و نشیبی داشته و هم‌چنان نیز ادامه‌دار است و از نتایج حداقلی آن که بی‌گمان در متون دینی، به ویژه در داده‌های اسلامی آشکارا بر آن صحنه گذاشته و از خواسته‌های اولی‌شان بوده، توجه به عقول آدمیان است که تبلور و تجلی آن در دوره کنونی، در نظام دموکراسی است که بر پایه مشورت و مشاوره همگانی استواری دارد؛ تعاملی که از یک سو به بها یافتن اندیشه یکایک انسان‌ها پیوند دارد، و از دیگر سو به شکوفایی توانایی‌های آحاد افراد جامعه مورد نظر، و طبعاً در چنین جامعه‌ای که دست ساخته خودشان است، زندگی خوشایند و رضایت‌مندانه روان گردیده و امیدواری به زیستن در آن بیشتر می‌باشد. از این منظر، موضوع مشورت و مشاوره از اهمیت و ارزشی ویژه بهره‌مند و به راستی مقوله‌ای به شدت انسانی و تجلی‌دهنده انسانیت اوست، زیرا ارزش انسان با فرض اختیار داری، اراده‌گری و حضور آگاهانه وی در ساختن خویشتن و جامعه، نمود یافته و معنایی یابد و بدون آن‌ها او تنها موجود زنده‌ای، هم چون دیگر جان‌داران است که بر اوزمان و زمانه می‌گذرد و چنین چیزی هرگز در شأن و شخصیت او نیست.

مشورت و مشاوره، آن‌گاه که در زندگی معصومان علیهم‌السلام و از منظر آنان پی‌جویی شود، قداستی آسمانی یافته و ارجحی بیشتر می‌یابد. به راستی پیشوایان دینی، آن‌ها که لگام هدایت بشر را در دست دارند و علی‌القاعده بایستی سرآمد اندیشه‌ورزی و دانایی باشند، اولاً: آیا خود نیاز به مشاوره و مشورت خواهی داشته‌اند یا خیر و ثانیاً: در چه مسائلی بدان روی می‌کردند و در نهایت، چگونه با آن روبه‌رو می‌شدند؟ پژوهش حاضر با سخاوت مندی در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست تا نشان دهد که مشورت در زندگی معصومان علیهم‌السلام چه جایگاهی داشته و آنان با چه کسانی و تابع چه شرایطی و در چه مقولاتی به مشاوره می‌پرداختند و در این خصوص چه رهنمودهایی داشته‌اند؟ جست‌وجوی چنین مقوله‌ای که هم‌اکنون دغدغه بسیاری از روشنفکران و روشنگران است، تنها با امکانات و ابزار علمی و روش پژوهشی میسر است که پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام داعیه در اختیار داشتن آن‌ها را با ورود در این عرصه، ابراز داشته است، هر چند باور دارد که ورود در چنین مقولاتی که به سختی از لابه‌لای کتاب‌های تاریخی و منابع کهن قابل استخراج، طبقه‌بندی و تبیین است، همیشه ابهامات و پرسش‌هایی را باقی‌گذارده و کاستی‌ها و نواقصی را همراه دارد.

این پژوهش که با همت و کوشش بی‌وقفه پژوهشگر گرامی جناب آقای سید محمود سامانی و نظارت مدیر محترم پیشین گروه تاریخ تشیع جناب حجة الاسلام آقای عبدالمجید ناصری و نظرات اعضای محترم شورای پژوهشی و پیگیری مدیر محترم دفتر پژوهش جناب حجة الاسلام آقای علیرضا شالباف و نیز زحمات مصطفی صادقی، مدیر کنونی گروه مربوطه به بار نشسته، گامی در این حوزه است که به زعم خویش توانسته برخی از مباحث پیرامون آن را به منظر اهل تحقیق آورد تا شاید در پژوهش‌های دیگر، به کمال شایسته خود دست یابد. در این جا ضمن سپاس از محققان پیش‌گفته، از مسئولان محترم پژوهشگاه که بی‌یاری آنان این اثر شکل نمی‌گرفت، قدردانی می‌شود.

مقدمه

اسلام، دینی اجتماعی است و افراد جامعه در قبال یکدیگر بی تفاوت نیستند. از این رو پیروانش و بلکه تمام بشر را به خیرخواهی و یاری رساندن به هم‌نوعان و داشتن مناسبات حسنه اجتماعی و فردی برای ساختن جامعه‌ای بهتر فرا می‌خواند. یکی از ساز و کارهای پیشرفت فرد و جامعه و دستیابی به اهداف مورد نظر، بهره‌گیری از آرا و تجارب ارزنده دیگران است که در فرایند مشاوره، بدان می‌توان دست یافت.

مشورت به صورت یک اصل، در گفتار و سیره عملی معصومان علیهم‌السلام نمود داشته است. نباید پنداشت که اهل بیت علیهم‌السلام برای خود عالمی مخصوص داشته و با دیگران ارتباطی نداشته‌اند. باز کاوی زوایای زندگی این انسان‌های الهی و بحث از آنان، در واقع، بحث از اسلام است، چرا که آنها مفسران واقعی قرآن و تعالیم بلند اسلامند. سیره پیشوایان، الگوی امت اسلامی است و ایشان معلمان، مرئیان و مشاورانی هستند که هر رفتاری از آنان صادر شود، حجت و هادی دیگران است. از این رو عملکرد و سیره ایشان را از بهترین و غنی‌ترین منابع کشف روش‌های تربیتی به مفهوم اعم و روش‌های مشاوره به مفهوم اخص می‌توان دانست.

موضوع مشورت از موضوعاتی است که با وجود اهمیت آن نزد اهل بیت علیهم‌السلام، آن‌گونه که باید، مورد کاوش محققان قرار نگرفته و آگاهی‌های درخوری در این خصوص به علاقه‌مندان ارائه نشده است. شاید بحث‌برانگیز بودن برخی نکات و

کمی اطلاعات دربارهٔ رایزنی معصومان علیهم‌السلام از دلایل کم توجهی به این موضوع بوده است.

رسالت این نوشتار آن است که به دور از نزدیک شدن به مباحث کلامی (چون سازگاری مشاوره با عصمت اهل بیت علیهم‌السلام و...) نشان دهد که ایشان به تأسی از قرآن و رسول گرامی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و نظر به اهمیت و سازندگی موضوع مشورت و آثاری که بر آن مترتب است، با انگیزه‌های مختلف در امور مهم گوناگون، اعم از موارد سیاسی، نظامی، اجتماعی و امور شخصی و خانوادگی، هم مشورت‌خواهی و هم مشورت‌دهی داشته‌اند. در گفتار آن حضرات نیز به ضرورت، اهمیت و فواید مشورت، اوصاف سلیبی و اثباتی مشاوران و مطالب دیگری دربارهٔ رایزنی پرداخته شده است.

مطالب این نوشتار که پس از کاوش بسیار در منابع مختلف فراهم شد، در چهار فصل نگارش یافته است و در نوع خود، کاری نو به شمار می‌آید:

فصل اول، تحت عنوان «کلیات»، پس از بحث مفهومی به تاریخچه مشورت، دیدگاه قرآن کریم و سیره و سنت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دربارهٔ این امر پرداخته است. چرایی و علل مشورت معصومان علیهم‌السلام نیز از مطالبی است که به اجمال از آن بحث شده است.

فصل دوم، به سخنان گهربار اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص دارد. مطالب این فصل به صورت دسته‌بندی شده و در محورهایی، چون: نیاز به مشورت، صفات مشاوران، مشورت یا زنان، وظایف مشورت‌خواه و مشاور، ثمرات و دستاورد مشاوره و... آورده شده است. سعی شده است که تا حد امکان، افزون بر ترجمهٔ این سخنان، متن عربی آنها نیز آورده شود تا راه دسترسی به مطالب برای کاوش و جست‌وجوی محققان و ارائهٔ کار جدید با رویکردی دیگر آسان‌تر باشد؛ ضمن آن که عبارات اصلی روایات، نورانیت خاص خود را دارند و طبیعت کار، اقتضای آن را دارد.

فصل سوم، تحت عنوان مشورت‌خواهی معصومان علیهم‌السلام است و در آن به ترتیب امامان، نخست از رایزنی‌های گزارش شده از امیرمؤمنان علیه‌السلام سخن گفته شده و مشورت‌های آن حضرت در امور سیاسی، نظامی، قضایی، شخصی و خانوادگی یادآوری شده است. سپس از مشورت‌خواهی‌های دیگر ائمه علیهم‌السلام سخن به میان آمده است که موارد انعکاس یافته آن در منابع، بسیار محدود و اندک است.

فصل چهارم، به مشورت‌دهی سایر امامان می‌پردازد. اهل بیت علیهم‌السلام به دلیل شخصیت جامع‌الاطراف و داشتن رأی صائب، پیوسته در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی، طرف مشورت مردم، به ویژه حاکمان و حتی دشمنانشان قرار می‌گرفتند و ایشان نیز از ابراز رأی و خیرخواهی دریغ نمی‌ورزیدند، به ویژه جایی که پای مصالح اسلام و مسلمانان در کار بوده است.

امید است که این اثر، با وجود کاستی‌هایش که پیشاپیش بدان معترفیم، ضمن جلب رضایت الهی و خشنودی معصومان علیهم‌السلام از خلأ موجود در این زمینه بکاهد و مقدمه‌ای برای تحقیقات گسترده باشد.

در پایان لازم می‌دانم از جناب آقای دکتر سید علیرضا واسعی، ریاست محترم پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام قدردانی کنم که با سعه صدر و تشویق، فرصت لازم را برای به ثمر نشستن این نوشتار فراهم کردند.

از ناظر محترم این نوشتار، جناب آقای دکتر محمدالله اکبری نیز سپاس‌گزارم که با راهنمایی‌های ارزنده، صبر و حوصله فراوان، گشاده‌رویی و تذکرات بجای، نگارنده را مدد رساندند. هم‌چنین از جناب حجة الاسلام آقای دکتر عبدالمجید ناصری داودی، مدیر محترم وقت گروه تاریخ تشیع و دیگر مساعدت‌کنندگان به ثمر نشستن این اثر، به ویژه مدیر محترم پژوهش جناب حجة الاسلام آقای شالباف و جناب آقای مصطفی صادقی مدیر محترم کنونی گروه قدردانی می‌کنم.